

Natia Sikharulidze

ნათია სიხარულიძე

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი

Georgia, Tbilisi

საქართველო, თბილისი

Lyrical Impulse in the Framework of Social Realist Rhetoric

(According to a poem by Galaktion Tabidze)

ლირიკული იმპულსი სოცრეალისტური რიტორიკის ჩარჩოში

(გალაკტიონ ტაბიძის ერთი ლექსის მიხედვით)

The present paper discusses Galaktion Tabidze's poem „The Abyssinian Soldier”. The poem for the first time is published in the 3rd volume of Eight Volume, Selected set of Works by Galaktion Tabidze published in 1940. The cited volume is thematically varied. „The Abyssinian Soldier” is a part of „European Cycle”. It is hard to tell exactly, but I think, that one of the handwritings show that the secret impulse of creating this poem was the tragedy of Titsian Tabidze. In the article our opinion is argued as far as possible. According to this hypothesis we can explain the strange plot of the poem.

Key words: Galaktion Tabidze; social realism; „The Abyssinian Soldier“

საკვანძო სიტყვები: გალაკტიონ ტაბიძე; სოციალისტური რეალიზმი; „აბისინელი ჯარისკაცი“

„აბისინელი ჯარისკაცი“ გალაკტიონ ტაბიძის ნაკლებადცნობილ ნაწარმოებთა რიცხვს მიეკუთვნება. იგი პირველად 1940 წელს გამოქვეყნდა თხზულებათა რვატომეულის მესამე ტომში.

ვიდრე ამ ლექსს და მის მიმართ ჩემი ინტერესის მიზეზს გაგაცნობდეთ, ორიოდ სიტყვით დავახსიანოთ აღნიშნული ტომი, რომელიც განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით გამოირჩევა: აქ ეპოქის სულისკვეთების გამომხატველი ნაწარმოებების გვერდით დაბეჭდილია დღემდე პოპულარული ლექსები: „ყველას რაიმე აქვს სახსოვარი“, „მთვარის ნაამბობიდან“, „სამშობლოს“, „წყალტუბოდან ქუთაისში“, „წარწერა წიგნზე „მანონ ლესკო“, „ჩამავალ მზის ფერადო კიდევ“, „ავდარი“, „იერი“, „ზღვა წყნარია ნამეტანი“, „გამონაკლისი“ და არაერთი სხვა. აქვე ქვეყნდება პოემა „საუბარი ლირიკის შესახებ“.

ამავე ტომშია დაბეჭდილი ევროპული ციკლი – „მოგონებანი ევროპაზე“ (პარიზში, 1935 წელს ჩატარებულ ანტიფაშისტურ კონგრესთან დაკავშირებულ მოგონებებს რომ ეძღვნება). სწორედ ამ ციკლშია შეტანილი ჩვენთვის საინტერესო ნაწარმოები – „აბისინელი ჯარისკაცი“. გავეცნოთ ტექსტს:

აბისინელი ჯარისკაცი

ორნი ძმანი ვიყავით,
მე მჯობნიდა პირველი,
სიმამაცით, გატანით,
შრომით გასაკვირველი.

ბრძოლა, თუნდაც გათავდეს,
ვინ რომელს გაასვენებს,
მე კი სისხლის აღების
ფიქრი არ მომასვენებს.

მე ვიყავი კეთილი,
ის - სხვა სულისკვეთების,
მკაცრად ჩამოკვეთილი
რისხვა მძლავრი ქედების.

მე დროს ვუცდი შესაფერს,
ის დროც მალე დადგება,
ჩემი თოფ-იარაღი
მაშინ გამომადგება.

ძმა წამართვა ზუზუნმა
მომხდურ მტერთა ტყვიების,
აწ გულს ცეცხლად ედება
გრძნობა შურისძიების.

დაიღუპა ჩემი ძმა,
ცა მას ცრემლებს აჰკურებს,
სისხლიანი გრიგალი
სამშობლოს ანადგურებს.

ვისიც სისხლის დაღვევის
სურვილი მაქვს ძლიერი,
მხეცი, დაუნდობელი
არის იტალიელი.

ვისიც სისხლის დაღვევის
სურვილი მაქვს ძლიერი –
მტერი, დაუნდობელი,
არის იტალიელი.

(ტაბიძე, 1940, გვ. 191)

დაიღუპა ჩემი ძმა,
სოფლებსა და სადგურებს
ცეცხლი უფრო და უფრო
ლეწავს და ანადგურებს.

როგორც ვხედავთ, ლექსი წარმოადგენს იმ ჯარისკაცის მონოლოგს, რომელსაც მტერმა ძმა მოუკლა. **ნაწარმოები დაწერილია აბესინია-იტალიის ომის თემაზე**; გალაკტიონის ტექსტს უშუალოდ აბესინიასა და იტალიასთან ორი რამ აკავშირებს: ერთი მხრივ – სათაური, სადაც ჯარისკაცის სადაურობაზეა მითითება და, მეორე მხრივ, ტექსტში ორჯერ ნახსენები სიტყვა – იტალიელი, მტრის ეროვნებას რომ აკონკრეტებს.

ამავე ომის თემას გალაკტიონის თხზულებათა მესამე ტომში კიდევ ორი ლექსი ეძღვნება. ეს სამი ნაწარმოები ერთმანეთის მიყოლებით, შემდეგი თანამიმდევრობითაა დაბეჭდილი: „მგელი და ცხვარი“, „ნეაპოლში“ (თავდაპირველი სათაურით „აბესინელს“) და ჩემ მიერ უკვე ნახსენები „აბისინელი ჯარისკაცი“.

რატომ მიიქცია პოეტის ყურადღება აბესინია-იტალიის ომმა? ან რას უნდა ნიშნავდეს გალაკტიონის ლირიკისთვის ესოდენ უჩვეულო, სასტიკი შურისძიების წყურვილი და ფიქრი მტრის სისხლის დაღვევაზე ლექსში „აბისინელი ჯარისკაცი“? ხომ არ არის შესაძლებელი, რომ ნაწარმოები ქართული სინამდვილით იყოს შთაგონებული?

ამგვარი ეჭვის საფუძველს ქმნის ის, რომ, როგორც კვლევა ცხადყოფს, „ევროპული ციკლის“ ლექსთა უმეტესობისათვის დამახასიათებელია ქართული რეალობის გაუცხოება. უფრო ზუსტად, პოეტს საქართველოში მომხდარი ამბები, ზოგჯერ პირადი, ავტობიოგრაფიული ფაქტებიც კი ევროპაში გადააქვს და ასე, გაუცხოებული სახით წარმოგვიდგენს სათქმელს. მაგალითად, ამავე ციკლში შეტანილია ლექსი „უბინაო დედა“, რომელიც თავდაპირველი ვარიანტის მიხედვით გალაკტიონის დედას ეძღვნებოდა და შინაარსიც სათანადო ჰქონდა.

მაგრამ აქვს თუ არა რაიმე კავშირი ჩვენს სინამდვილესთან „აბისინელ ჯარისკაცს“?

ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად, უპირველესად, საჭიროა გავარკვიოთ, თუ რა შინაარსისაა აბესინია-იტალიის ომი გალაკტიონის ლირიკაში. როგორც ითქვა, ამ ომის თემას აღნიშნულ ტომში

სამი ლექსი ეძღვნება. პირველი მათგანია „**მგელი და ცხვარი**“, რომელშიც არის მინიშნება ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე.

გალაკტიონის ევროპულ ციკლში შეტანილი „მგელი და ცხვარი“ წარმოადგენს რომაელი პოეტის, ეზოპეს იგავების მთარგმნელის – ფედრის (ძვ. წ. 20 - ახ.წ.-ის 50) არაკის „მგელი და ცხვარი“ („Lupus et Agnus“) ვერსიას. ლექსი ასე იწყება:

თითქმის ორი
ათასი წლის
წინ ცხოვრობდა ფედრი.
მან დასწერა
ბევრთა შორის
ეს არაკი მკვეთრი:
(ტაბიძე, 1940, გვ. 187)

შემდეგ მოთხრობილია მგელისა და კრავის ცნობილი არაკი. დასასრულს გალაკტიონი გვეკითხება:

მაგრამა სთქვით:
ეს ამბავი
რითი არის ძველი,
აბესინელ
კრავს თუ ერჩის
იტალიის მგელი?
(ტაბიძე, 1940, გვ. 187)

იგავს მგელისა და კრავის// ცხვრის შესახებ ქართველი მკითხველი აკაკი წერეთლის მიერ კრილოვიდან გადმოღებული თარგმანით იცნობს. **გალაკტიონთან ეს არაკი**, აბესინელი კრავის ჩაგვრა იტალიელი მგლის მიერ, **გულისხმობს დიდი და პატარა სახელმწიფოს ურთიერთდამოკიდებულებას**; ევროპული ციკლის სპეციფიკის მიხედვით, დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ **აბესინია-იტალიის დაპირისპირებაში ალეგორიულად მოიაზრება რუსეთის დამოკიდებულება საქართველოს მიმართ**.

ამგვარი პარალელის შემდეგ ჩვენთვის საინტერესო ლექსს მივუბრუნდეთ: თუ აბესინია საქართველოს გულისხმობს, ხოლო იტალია – რუსეთს, მაშინ, ბუნებრივია, აბესინელი ჯარისკაცი – ქართველი ჯარისკაცია, ლექსში ქართველი ძმების ამბავია გადმოცემული, ხოლო – საზიზღარი მტერი, ვისზე შურისძიებაც სურს ლირიკულ გმირს - რუსი გახლავთ.

ვარაუდის შესამოწმებლად და ლექსის სათქმელის უკეთ გარკვევის მიზნით **დავაკვირდეთ ავტოგრაფებს**. შემოქმედებითი პროცესის შესასწავლად განსაკუთრებით საინტერესოა ერთ-ერთი ხელნაწერი, სადაც ლექსის სამი სხვადასხვა ვარიანტი და რამდენიმე ფრაგმენტი წარმოდგენილი.

ამ ავტოგრაფის შესწავლის შემდეგ გაირკვა, რომ თავდაპირველად ტექსტი ეხებოდა არა ორ ძმას, არამედ, რამდენად უცნაურიც არ უნდა ჩანდეს, ორ დას. ლექსის პირველი ვარიანტის სათაური იყო „ორი და“, ქვესათაური კი – ინგლისური ბალადა. ძიების შედეგად დავადგინეთ, რომ ხელნაწერის დასაწყისში წარმოდგენილი ე.წ. შავი ვარიანტი, პირველი მონახაზი ნაწარმოებისა დაკავშირებული იყო ალფრედ ტენისონის რომანტიკულ ბალადასთან „დები“ („The Sisters“) . გალაკტიონი ინგლისელი პოეტის ტექსტს რუსულ თარგმანში უნდა გასცნობოდა. შევადაროთ ნაწარმოების შავი ვარიანტის ზოგიერთი ფრაგმენტი ტენისონის ბალადის ლ. ტრეფოლევისეულ თარგმანს:

ტენისონი: Нас было две сестры. Милей из двух сестёр была она,
 Как лилия родных полей, всегда задумчива, бледна.
 Я дикой розой расцвела,
 Коварна, мстительна и зла.

(Я слышу: ветер шелестит,
 О бедной Дженни он грустит).
 Узнала поздно я о том, что граф украл у Дженни честь,
 Я поклялась святым крестом исполнить праведную месть –
 За преступление и ложь...
 А граф был демонски хорош!
 (Я слышу: ветер стонет злей
 В густом саду среди аллей.)
 Сестра погибла... Там – в аду – её, страданицу, найду.
 Мне решено, мне суждено с сестрой погибнуть заодно.
 (Я слышу: ветер – буен, смел –
 Ещё сильнее зашумел.)
 Шли дни и месяцы; но я, святую месть в душе тая,
 Ждала, чтобы изменник-граф, с одной сестрою поиграв,
 Другую также оскорбил, чтобы меня он полюбил, –
 И я тайком точила нож...
 А граф был демонски хорош!
 (Теннисон, 1958)

გალაკტიონი: ჩვენ ვიყავით ორი და,
 მე მჯობნიდა პირველი.
 სილამაზით შორითა
 სახე გასაკვირველი...
 ეს ქარი გულს მიღონებს,
 თითქო იმას იგონებს.
 მაგრამ... უმანკოება
 მას მოსტაცეს - იების...
 ჩემს გულს ცეცხლად მოება
 გრძნობა შურისძიების.
 იყო იგი თავადი
 დემონივით ლამაზი...
 დაიღუპა ჩემი და!
 ჯოჯოხეთში ვჰპოვებ მას,
 ქარი უფრო ძლიერი,
 მძლავრი ფრთების ცემითა,
 თითქო ბაღს ანადგურებს.
 დღეებს მიჰყვანენ თვეები,
 ნისლიანი, ავადი,
 მე ვუცდიდი,
 როს ეს ნაზი თავადი...
 (ტაბიძე, 2017, გვ. 346-347)

გალაკტიონთან საწყისი, შავი ვარიანტის ტექსტი აქ წყდება, ხოლო შემდეგი ვარიანტები ორი დის ამბის ორი ძმის ამზად გადაკეთების მცდელობას ასახავს. ტექსტის სწორებასთან ერთად იცვლება ძმების ეროვნება და მტრის ვინაობა – ასე ჩნდება სომხეთისა და აზერბაიჯანის, ჩინეთისა და იაპონიის დაპირისპირების თემები... ბოლოს, როგორც ვხედავთ, პოეტი აბესინია-იტალიის ომზე შეჩერდა.

ორი დის ამბის გადაკეთების ამგვარმა თავგამოდებულმა მცდელობამ კიდევ უფრო გაამძლიერა ეჭვი, რომ პოეტს პირადი ამბის შეფარვით გადმოცემა სურდა.

გალაკტიონის ბიოგრაფიის რომელი ფაქტი უნდა შეესაბამებოდეს ლექსში წარმოდგენილ ამბავს მოკლული ძმის შესახებ?

როგორც ითქვა, ლექსი პირველად 1940 წლის თხზულებათა მესამე ტომში გამოქვეყნდა, ამდენად, სავარაუდოა, რომ 30-იანი წლების ბოლოს დაწერილიყო. გალაკტიონის ძმა, პროკლე (აბესალომ) ტაბიძე, ამ დროისათვის ცოცხალი იყო და მისი ბედი გალაკტიონს შურისძიების სურვილს ვერ აღუძრავდა.

პროკლეს გარდა, გალაკტიონისთვის არსებობდა კიდევ ერთი ადამიანი, ვისაც პოეტი ძმას უწოდებდა, ეს გახლდათ ტიციან ტაბიძე. მხოლოდ ძმა კიარა, ტყუპისცალი იყო ტიციანისთვის გალაკტიონი, როგორც 20-იან წლებში მიმართა უფროს ბიძაშვილს: „ერთი ოცნების, ერთი გვარის ვართ ტყუპისცალი“...

გალაკტიონის „აბსინელი ჯარისკაცი“ როცა იწერებოდა, იმ დროს არცთუ ისე დიდი ხნის აღსრულებული იყო ტიციან ტაბიძისათვის 1937 წლის 15 დეკემბერს გამოტანილი საბოლოო, უმკაცრესი განაჩენი – დახვრეტა. ტიციანს ბრალად ედებოდა ნაციონალურ-ფაშისტური კონტრრევოლუციური ორგანიზაციის აქტიური წევრობა, ძირგამომთხრელი მუშაობა ლიტერატურასა და ხელოვნებაში...

ერთი შეხედვით თამამ ჰიპოთეზას, ვარაუდს იმის შესახებ, რომ გალაკტიონის ლექსი სინამდვილეში ტიციან ტაბიძის ტრაგიკული აღსასრულისადმი დამოკიდებულებას გამოხატავს, რომ დაღუპული ძმა ტიციანს გულისხმობს, არსებობის უფლებას რამდენიმე ფაქტი აძლევს, მათ შორის პირველი:

დასახელებულ ხელნაწერში, ლექსის ყველა ვარიანტში არის საერთო მოტივი, როდესაც ქარის ან მდინარის ხმაური ლირიკულ გმირს დაღუპულ დას თუ ძმას ახსენებს, ხოლო ერთგან – მდინარესა და ქარს ენაცვლება სიტყვა **ტიანცზი**.

ტიანცზი არ არის მდინარე, იგი ჩინეთის ყველაზე ცნობილი მთების სახელწოდებაა და ამ კონტექსტისათვის არალოგიკურია. როგორ შეიძლება მოაგონოს ლირიკულ გმირს მთამ დაღუპული ადამიანი?

ამ ფაქტმა და სიტყვა „ტიანცზის“ ბგერობრივმა შედგენილობამ (ტ - ი - ა - ნ - ც - ზ - ი) გვაფიქრებინა, რომ აქ ანაგრამულად იკითხებოდა ტიციანი. ერთადერთი ზ ასო-ბგერის გამოკლებით ეს სიტყვა („ტიანცზი“) მთლიანად მოიცავს, იტევს ტიციანის სახელს.

საინტერესოა ისიც, რომ გალაკტიონის შემოქმედებაში, მის დღიურებსა თუ უბის წიგნაკებში „ტიანცზი“ მხოლოდ ერთხელ, ამ ავტოგრაფში გვხვდება.

ტიციანის სახელის სხვადასხვა ვარიაციებს ხშირად მიმართავდა გალაკტიონი - ჩანაწერებმაც შემოგვინახა და დღიურებშიც ჩანს, რომ იგი ბიძაშვილს ეძახდა ტიციანოს, ტიციანელოს, ტიტოს...

მკვლევართათვის კარგადაა ცნობილი გალაკტიონის მიერ შესრულებული ჩანახატი, ტიციანის პორტრეტი, რომელზე წარწერაც – გიაცინტო - ასევე ანაგრამული ხასიათისაა და ეს სახელი ტიციანს გულისხმობს.

გარდა ამისა, ჩემი აზრით, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ეს დეტალი: ავტოგრაფის ზედა, მარჯვენა კუთხეში იკითხება ფრაზა, რომელიც მელნის ფერის მიხედვით იმავე პერიოდს მიეკუთვნება, როდესაც პოეტი ამ ლექსის ვარიანტებზე მუშაობდა: „Тициан Со мной не разговаривал“ (ტიციანი არ მელაპარაკებოდა).

ვფიქრობთ, საგულისხმოა ისიც, რომ უკვე გამოქვეყნებულ ნაწარმოებს – „აბსინელ ჯარისკაცს“ წინ უძღვის ლექსი „ნეაპოლში“, რომლის თავდაპირველი სათაური, როგორც უკვე ითქვა, იყო „აბსინელს“. ეს ორი ტექსტი თემატურად მჭიდროდ უკავშირდება ერთმანეთს და, რაც ამჯერად ჩემთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, ამ ლექსში არის ალუზია ტიციანის ერთ-ერთ ყველაზე ცნობილ ნაწარმოებზე „მამ, გამარჯვება, ტკბილო სიცოცხლე“. შევადაროთ: ტიციანი – „მამ გამარჯვება, ტკბილო სიცოცხლე, / დავრჩებით ერთად ჩვენ განუყრელი“; გალაკტიონი: „მამ გაუმარჯოს იმგვარ სიცოცხლეს, / სიცოცხლეზე რომ უტკბოესია“.

ასევე საგულისხმოა ისიც, რომ ლექსის – „ნეაპოლში“ - ვარიანტები ევროპული ციკლის თემატიკისაგან შორსაა, სათაურის გარდა სხვა თითქმის არაფერი აკავშირებს მასთან, ავტოგრაფები კი პოეტის პირად განცდებს ასახავს და **ერთგვარი დიალოგია ტიციანის ზემოთ დასახელებული**

ლექსის ლირიკულ გმირთან, ოღონდ ტიცციანთან თუ სიცოცხლის სადღეგრძელოა, გალაკტიონი სრულიად საპირისპიროს ამბობს:

აქ გაზაფხული მხარეებს ჰკოცნის,
იგი, ძმა, მუდამ ჩვენს მხარეზეა,
სადღეგრძელოს სმენ იმგვარ სიცოცხლის,
სიკვდილს რომ ჰგავს და უარესია.

არ მოგშორდება უბედურების
და მარტოობის მსუსხვავე ჩრდილი,
საშინელია ნატვრა სიკვდილის
და ნეტარება თვითონ სიკვდილი.
(ტაბიძე, 1940, გვ. 190)

კიდევ ერთხელ მივუბრუნდეთ „აბისინელ ჯარიკაცს“, ოღონდ, ამჯერად, ამ ჰიპოთეზის გათვალისწინებით. ყურადღება მივაქციოთ ძმობის თემას, ძმების ამბავს, მტრის მიერ ერთ-ერთი ძმის მოკვლას, შურისძიების გრძნობის სიმძაფრეს, შესაფერისი დროის მოლოდინს და აოხრებული, განადგურებული სამშობლოს სურათს. თუ ამ ყოველივეს გავითვალისწინებთ და ლექსს ისე დავაკვირდებით, მაშინ ჩემს ვარაუდზე დაყრდნობით იქმნება შესაძლებლობა, აიხსნას როგორც სისხლის აღების მძაფრი სურვილი, ისე სამშობლოს აოხრებით გამოწვეული მწვავე განცდა და, რაც მთავარია, გალაკტიონის ლირიკისათვის სრულიად უჩვეულო, სასტიკი შურისძიების წყურვილიც.

ტიციანის ტრაგიკული აღსასრულის კვალი, ამ ამბის გაგებით გამოწვეული განცდები გალაკტიონის არცერთ სხვა ნაწარმოებში არაა ასახული, დღიურებშიც თითქმის არაფერია ამ ტრაგედიის შესახებ. ერთი რამ კი შეიმჩნევა: 1937 წლის შემდეგ გალაკტიონი ხშირად ხატავს ტიცციანს – ხატავს ცალკე, ან – ლექსზე მუშაობისას... იმავე პერიოდის დღიურებში გალაკტიონი იგონებს უმცროს ბიძაშვილს, გადაწყვეტს, დაწეროს „ტიციანის ბავშვობა“. გეგმა დაახლოებით ას ერთეულს აღწევს. ტიცციანის აღსასრულის შესახებ კი მხოლოდ ორ თუ სამ ჩანაწერშია რამდენიმე სტრიქონი: ერთგან ქართველი მწერლებისა და პოეტების სიაა, სადაც სხვებთან ერთად დასახელებულია ტიცციანი და იქვე შენიშვნა: აქ ოდესმე ჯანსაღი – 33 კაციდან 20 ცოცხალი აღარ არის. გალაკტიონი (1954, 21 ნოემბერი); ხოლო მეორეგან – ერთადერთი ფრაზა იკითხება: კრიმიანი – ტიცციან ტაბიძის მწამებელი – მაშინ იყო თურმე 21 წლის (1955 წელი).

და ბოლოს, „აბისინელ ჯარისკაცში“ გამოთქმული სისხლის აღების სურვილი, რევანშის გრძნობა გალაკტიონმა გაიხსენა თუ საკუთარ თავს შეახსენა 1952 წელს გამოქვეყნებულ, კვლავ აბესინია-იტალიის თემისადმი მიძღვნილ ლექსში „აბესინელო“. ლირიკული გმირი საკუთარ თავს მიმართავს:

...შენ არ ჩააგო
ქარქაშში ხმალი,
რევანშის გრძნობა
არ შეინელო,
სადაც შობილხარ,
იმ მთა-გორების
იყავ ერთგული,
აბესინელო!

დარბევა, ქვეყნის
განადგურება,
რა სამარცხვინო
ასპარეზია.

ო, ემინოდეთ
იმგვარ სიცოცხლის...
ის ხომ სიკვდილზე
უარესია!
(ტაბიძე, 1952, გვ. 31)

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ტაბიძე, გ. (1940). თხზულებანი რვა ტომად, ტომი III, თბილისი: „სახელგამი“.
- ტაბიძე, გ. (1952). თხზულებანი რვა ტომად, ტომი V, თბილისი: „სახელგამი“.
- ტაბიძე, გ. (2017). თხზულებანი თხუთმეტ ტომად, ტომი V, თბილისი: შოთა რუსთაველის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი.
- Теннисон, А. (1958). Две сестры. http://az.lib.ru/t/tennison_a/text_1881_poe_trefolev.shtml

References:

- T'abidze, G. (1940). Tkhzulebani rva t'omad, t'omi III. [Works in eight volumes, volume III]. Tbilisi: „sakhelgami“.
- T'abidze, G. (1952). Tkhzulebani rva t'omad, t'omi V. [Works in eight volumes, volume V]. Tbilisi: „sakhelgami“.
- T'abidze, G. (2017). Tkhzulebani tkhutmet' t'omad, t'omi V. [Works in fifteen volumes, Volume V]. Tbilisi: shota rustavelis kartuli lit'erat'uris inst'it'ut'i.
- Tennison, A. (1958). Dve sestry. [Two sisters]. http://az.lib.ru/t/tennison_a/text_1881_poe_trefolev.shtml